

Атоқли адабиётшунос олим, "Буюк хизматлари учун" ордени соҳиби, академик Ботирхон Валихўжаев адабиётимиз тарихи билан бирга, миллий давлатчиликимиз, Соҳибқирон Амир Темур ва Самарқанд тарихининг Шарқ маданиятига бемиси хисса кўшган буюк маърифатларвар алломаларимиз ҳайтининг ҳам беназир билимдони эди. Олимнинг айникаса Ҳожа Ахор Вали, Бурхониддин Соғаржий, Абуллаийслар хонадонидан етишиб чиқсан машҳур кишилар ҳақидаги тадқиқотлари диккатга сазовор.

Хозир кўнхи Самарқанд кўргига кўрк кўшиб турган Амир Темур жомеъ масжиди рўпарасида — Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари чоғида Сароймұлхоним томонидан курдирилган ва турли сабабларга кўра буғунга кунларга қадар етib келмаган Бибихоним мадрасасининг тақири билан боғлиқ, ҳақидаги тадқиқот ҳам ўтмиш ёдгорликларимиз тарихи билан кизиқувчи муштарийларимиз учун янгилик бўлади, деган умиддамиз.

Самарқанд тарихий ёдгорликлари курилиш услуги, зайнатлаш санъати нуткни назаридан ноёблиги билан жаҳоншурум аҳамиятга молик обидадлар сифатида мъалум ва маҳшур.

Турли асрларда бино килинган ёдгорликларининг ҳаммаси ҳам бизгача етиб келган эмас, албатта. Масалан, Алишер Навоий Самарқандалиги вактида (1465/66 — 1469 йиллар) унга кўмаклашган Вафий таҳаллуси билан шеър ёзган Аҳмад Ҳожибек курдириган мадраса, ўша даврда бино этилиб. Мир Абдували, Фирузшоҳ, Кутбиддин садрномали билан атлаган мадрасалар, Ҳожа Фазуллоҳ ибн Абдуллоҳид Абдуллаийслор томонидан курдирилган ва Алишер Навоий ийл истикомат килинган хонақоҳ, Амир Темурнинг муҳташам ва гўзал Кўксарой, Улуғбек курдириган Чинчонхона ва бошқа кўплиб осори атиқлар шароит, табиии омиллар таъсирида ва ниҳоят, баззан хаддан ортиқ беларвонлик ва қаровизлил оқибатларида «номи бор-у, ўзи йўк» бўйича қолган. Ана шундай ёдгорликлар каторида ҳақ орасида Мадрасаси Хоним номи билан шуҳрат козонган, ўша давр мъеморлиги, нақошлик санъатининг гузал махсуси бўлган Сароймұлхоним ёки Бибихоним мадрасаси 500 йилдан кўпроқ вактдан бўён тарихий ва илмий асрлардада тилга олинади, у ҳақда турлини фикру муҳоҳазалар байн этлади: бозилилар шундай мадраса бор эди, дейиши, бошқалар унинг бўлганинг шубҳа остига оладилар.

Шундай қилиб, номи бор, шуҳрати таралган, аммо ўзи сақланмаган Бибихоним мадрасаси ўзиригача мутахассисларнинг ҳам, Шарқ тарихи ва унинг ёдгорликлари билан кизиқувчиарларнинг ҳам диккатини тортиб келмоди.

XV асрда ва кейини давларда гравитилган тарихий ҳамда эсдалик асрлар кўдан кечирилганда, Бибихоним мадрасаси — Мадрасаси Хонимнинг эслатилиши билан жиҳатидан кизиз, ҳолатларга дуч келиш мумкин. Жумладан, Фиёсиддин Алининг XV асрнинг бошида яратилган «Рузномай ғазовоти Ҳиндистон» («Амир Темурнинг Ҳиндистон» сафари кундадиги), Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асрларида Амир Темур курдириган Жомеъ масжиди тилга олинди, унинг тасвири берилади-ю, аммо Бибихоним мадрасаси эслатилимайди. XV асрнинг 20-40 йиллари орасида юкорида эслатилиган асрлардан, фойдаланиб ёзилган Шарафиддин Али Язидийнинг «Зафарнома» ва мавлоно Фасех Ҳавоғийнинг «Муҳимиля Фасехий» асрларида эса жомеъ масжиди билан бирга Сароймұлхоним мадрасаси — Мадрасаси Хоним тилга олинади ва унинг билан боғлиқ, бўлган айрим маълумотлар көлтирилди. Бундай маълумот 1403-1406 йиллар орасида Самарқандада булган испан элчиси Роки Гонзалес де Клавихонинг машҳур қундадиларида ҳам бор.

XV асрнинг охириларида таникли тарихи Мирхонд томонидан ёзилган «Равзат ус-сафо»да ҳам бу мадраса тилга олинган. Лекин XVI асрнинг бошида Захирхонидин Мухаммад Бобур томонидан ёзилган «Бобурнома»да Амир Темур ва Мирзо Улугбекнинг «имороти ва богоғи Самарқанд махаллотида кўптур» дейиши, жумладан Амир Темурнинг жомеъ масжиди эсланада, Сароймұлхоним мадрасаси — Мадрасаси Хоним негадир тилга олинмайди. Аммо XVII асрнинг аввалида яратилган манబаларнинг айримларида Мадрасаси Хоним сифатида яна тилга олинади... Сароймұлхоним мадрасаси эслатилган манబаларнинг маълумоти анча асосли ва ишонарли бўлганидан шундай хулоҳага келиши мумкин. Мадрасаси Хоним мавжуд бўлган ва унинг курилишига таъсири шундай олдади.

Сароймұлхоним мадрасаси курилишига маълумотлар олбаса-да XV асрнинг бошида унинг ташабуси билан Амир Темур курдириган Жомеъ масжиди рўбарида эслатилиганда яхши келиши мумкин. Мадрасаси Хоним мавжуд бўлган ва унинг курилишига таъсири шундай олдади.

Сароймұлхоним мадрасаси курилишига таъсири

Баъзи илмий адабиётларда, талабаларга тавсия қилинган дарсларларда мамлакат, шаҳар ёки қишлоқ номлари адабий мақон сифатида тушунтирилади. Бироқ адабий мақон тушунчасининг бундай талқинида, бизнингча, ўта жўнилк бор, негаки «адабий мақон» асарнинг эстетик киммати ёки адабининг махоратини белгиламайди. Адабий мақон ёзувчининг «мамлакати». Бир мақоласида француз адаби О.Балзак ижодий иш адабий маънода ўз географисига, турли мақомдаги «фукаро»ларига эзалигини ётироф этади.

Адабий замон ва мақон тушунчасига нисбатан хронотоп атамасини қўллаган М.М.Бахтияр Фикрича, адабий хронотоп жанрга, сюжет унсурларига, образга, тасвирга дахлдор.

Асар қаҳрамонларини мамлакатдан шахардан шаҳарга саёҳат қилдиравериш қўйин иш эмас. Асар хронотопида адабининг эстетик идеали, адабий концепцияси намоён бўлади. Колаверса, айрим иррационал фалсафий қарашлар ососида ёзилган асарларда географик мақон ҳам, астрономик замон ҳам умуман маъкум — абстракт бўлади. Бундай асарлар буғуни ўзек адабиёттида ҳам бор.

Тарихий асарларда воқеалар кечадиган тарихий замон нисбатан аниқ ўшади. Чунки энг муҳим ҳодисалар муаррихлар томонидан ёзилган. Адабиётлар аксар ҳолларда ўша тарихий асарларга, хотира ёки мемориалларга таъянган ҳолда бадиий адаб ёзилади. Айниска, аниқ тарихий шаҳслар хаёти, ўй-кеинималари ва руҳий ҳолларни тасвирланган «Навоий», «Бобур», «Улугбен хазинаси» каби романларда воқеалар кечган давр ҳадигидаги маълумот китобхонга тарихий даврнан ҳам маълум. Аммо бу тарихий даврнан ўзигина адабий хронотоп тушунчасини тўла-тўқис ифода кимлайди. Чунки адабий замон ва мақонда воқеали сикилган, реаллашган, муййин бир сюжет чизигига жойлаштирилган, эмоционални хоталига китилирган бўлади.

Тарихий асарларда кўргон, сарой, ўрда каби мақонлар муҳим саналади. Бундай маҳобатли мақондаги бадиий тасвир атадаги оддий қишиларнинг ўйларни ёки меҳмонхона, кўча-кўйдаги тасвирлардан фарқ килади. Сарой, кўргон ёки ўрда тасвири учун ёзувчи алоҳидаги ўзига хос бўёларни ишлатиб, ўша жойга мувоффик маънавий-рўҳий бир мухит об-хавосини яратади.

Абдулла Қодирий романларидаги воқеалар Тошкент, Марғилон ва Кўконда кечади. «Ўткан кунлар», «Мехробдан чай» романларини ўзиган айрим ўқувчилар байзан билан шаҳар номларига ётирилган бўлади. Аммо Отабек ва Ўтаббий күшбеги, Отабек ва Мусулмонкул ёки Анвар билан Худоёрхон ўтасидаги сұхбатни, ўша сұхбат тасвирида эса, «орадан ўн дакиқалик фурсат кечган» бир маҳалда тасодиф юз

хамда Кутидорнинг гўё Марғилонда ҳам исён чиқариш режалари борлиги тўғрисида сұхбат бўлади.

Сунгара Отабек билан Кутидор Ўтаббий күшбеги хузурига олиб кирилади. Ўтада сизга маълум кескин конфликт савол-жавоб тарзида кечади: «Хўмнома-ғасли» — «Кутидорнинг юзи ўйлик туслига кирган, Отабек бўлса гарансиган киёфада». Зиё шоҳичи билан ўғли Рахмат оғиз йилдан зиндан, Отабек билан Кутидор ўтим жазосига маъхум килинади. Роман хронотопида гоҳида вақт ниҳоятда сиқилган, оғир руҳий ҳоллар тасвирланадиган, «Ўткан кунлар»даги юқоридаги зиддиятни холат тасвирида эса, «орадан ўн дакиқалик фурсат кечган» бир маҳалда тасодиф юз

Абдулла Қодирий Азизбек образини Тошкент кўргонида, унинг дарбозалаша бир-бир кўздан кечириш, кўргон беги ва ўрда бегилари билан муносабат фонидаги тасвирлайди. Азизбек Самирканд дарбозасидан ўтиб, Кўкча, Чигатай, Сағбон, Корасарой, Тахталуп, Лабзак дарбозалари, сунгара Ҳасанали тақилатидаги турган Қашқар дарбозасига этиб келади. Юсуфбек ҳожи: «Бу бизнинг кишиши тақсир», дегач, «Азизбек лабини тишлаб колди. Чунки тақилатиб, отини ҳуркитган Ҳасаналини жаллодга топшириш нияти, албатта йўк эмас эди». Ҳасанали Марғилондаги ахволини англаради.

Шу жаҳаёнда Азизбек Юсуфбек хожини ўрдага чорлайди, Тошкент ахли-

лонникини кўллагада колдиралир эди эса-да, эскиргонлиги унинг ортиклигига халал бермақда эдилар. Даҳлиздан ичкари қаралса, бир мунаккаш ва музайнин зол, иккى томонида хоннинг шиговбулошилари, ясовублошилари, дастурхончи ва офтобачилари, тункотар ва парвоначилари, оталик ва меҳтарбошилари ва таги аллақача вазир-вазорлари катар тизилишиб ўтирилди. Тасвир батафси биларидаги. Коровувлар, жаллодлар тарбијалари, сунгара Ҳасаналини ўнда «босига симоби шоҳи салла ўрдаган ўнсан сакзик ёшлар» чамалик Худоёрхон, ёндида қайнотаси Мусулмонкул портрети чизилади.

Отабек «ғарип бир бечора» ёзган мақтуб баҳонасида иккичи марта ўрдага — Кўкон ўрдасига, Худоёрхон, Мусулмонкул хузурига кептирилди. Аввалига Ўтаббий күшбеги саволга тутилади, сунгара Отабек кириди. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. «Отабек мўъжиза қабилида», иккичи марта ўлимдадан кимайтириб чикади. Бироқ, ҳалк, Азизбек, қарши исён кутаради. Юсуфбек ҳожи ёндида турди.

Ҳомид — «ғарип бир бечора» Марғилондаги фитна-фасоди билан бир иш чиқара олмагача, Кўкон хонига мактуб ёзди. Адига воқеали тасвирини бошча ишлайди. Ҳомид Ҳудоёрхон ўрдасига ташкидиган кимхоб тўн кийбид чикади. Бироқ, ҳалк, Азизбек, қарши исён кутаради. Юсуфбек ҳожи ёндида турди.

Колаверса, дунё адабиётida ёзувчи-

нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан

йигит... Ҳайғи, гунохинг бўйиннада. Жаллод», деб «айборд»ни жанхари

консиратага жаллодга топшириша чорланган бир маҳали, кутилагандага, Тошкентдан чопар келади. Ҳонга илтифот кўрсатди. Мусулмонкулга ўтибор бермайди. Бундан «ўлтук спурги» Мусулмонкулга нинг ачиги чикади. Садовлабанд юнайтиб бермайди. «Дав юрагинг бор экан</p

